

**JADID MA'RIFATPARVARI ABDULLA AVLONIY ASARLARINING
MA'NAVIIY-AXLOQIIY TARBIYAVIIY AHAMIYATI.**

Munisa Toshpulatova Ilhomjon qizi

Pedagogik anazariyasi va tarixi yo'nalishi 2-kurs magistranti.

Annotatsiya: Ushbu maqolada Abdulla Avloniyning asarlarida ma'naviy-axloqiy tarbiyaviy ahamiyati haqida malumotlar berilgan. XX asr boshlarida Xivada shakllangan jadidchilik bir qadar boshqacharoq tarixiy shart-sharoitda vujudga keldi. U bu yerda asosan ikkita oqimdan iborat edi. Uning o'ng oqimi xonlikda rivojlanayotgan savdo-sanoat korxonalariga egalari hamda yirik boylarning vakillarini o'ziga birlashtirgan edi. Bu oqimga Xiva xoni Asfandiyorxonning bosh vaziri Islomxo'ja boshchilik qilgan. Jadidchilikning o'ng oqimi o'z oldiga mamlakatda xon hokimiyatini saqlab qolgan holda ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar o'tkazish orqali erkin bozor munosabatlarining rivojlanishiga 17 keng yo'l ochib berishni maqsad qilib qo'ygan edi. Shuni ham unutmaslik kerakki, Abdulla Avloniy birinchi o'zbek teatri tashkilotchilaridan edi. Teatr uchun bir necha drama yaratdi, ularni rejissyor sifatida sahnalashtirdi. Uning bu faoliyati o'z maktabida xor, ifodali o'qish, musiqa va ashula darslarini tashkil qilishda muhim ahamiyat kasb etdi.

Kalit so'zlar: Abdulla Avloniy, ta'lim-tarbiya, milliy ruh, axloq, xulq, odob, drama.

Abdulla Avloniyning badiiy asarlarni ifodali o'qish sohasidagi bunday faoliyati tezda Toshkentning usuli qadim va usuli jadid maktablariga ham kirib bordi. Mana shunday sharoitda yangi ochilayotgan maktablar uchun zamon talablariga javob bera oladigan o'qituvchilarni tarbiyalab yetishtirish, maktablar uchun milliy ruh ufurib turgan darslik va majmualar yaratish uchun dasturulamal bo'ladigan qo'llanma kerak edi. Shuning uchun ham Abdulla Avloniyning Turkiy guliston yoxud axloq asari Turkiston jadidlarining rahnamosi Munavvarqori Abdurashidxonov hamda ilg'or pedagoglarning taklifi bilan yaratilgan edi. To'g'ri, Abdulla Avloniy asarida axloqiy kategoriyalar haqida fikr yuritar ekan, birinchi o'rinda o'quvchilarni ko'zda tutadi, ammo ularni bolalar tarbiyasiga singdirish vazifasini muallimlar zimmasiga yuklaydi. Demak, asar o'quvchilardan ko'ra ko'proq muallimlar uchun yaratilganligiga ishonch hosil qilish mumkin. Shu nuqtayi nazardan, Abdulla Avloniyning muallimlarga qarata aytgan quyidagi so'zlari Turkiy guliston yoxud axloq asarining maqsadini to'la ifodalaydi: Fikr tarbiyasi eng kerakli, ko'b zamonlardan beri taqdir qilinib kelgan, muallimlarning diqqatiga suyalgan, vijdonlariga yuklangan muqaddas bir vazifadur. Fikr insonning sharofatlik, g'ayratlik bo'lishiga sabab bo'ladi. Bu tarbiya muallimlarning yordamiga so'ng daraja muhtojdurki, fikrning quvvati, ziynati,

kengligi muallimning tarbiyasiga bog'lidir. Talim ila tarbiya orasida bir oz farq bor bo'lsa ham, ikkisi biridan ayrilmaydurgan, birining vujudi biriga boylangan jon ila tan kabidur. Bu so'zlar o'quvchilarga emas, kattalarga, ayniqsa, bo'lg'usi o'qituvchilarga qaratilganligini anglash qiyin emas. Chunki ular kelgusida bularni bolalar o'quvchilar ongiga singdirishlari kerak. Shu tariqa, Turkiy guliston.. asari buyuk mutafakkir Shayx Muslihiddin Sa'diyning Guliston asariga nazira sifatida yaratilgan. Barkamol insonni voyaga yetkazish, ularni yaxshilikka chorlash, yomonlikdan qaytarish tarbiya orqali amalga oshiriladi. Avloniyning pedagogika haqidagi ta'rifi ham hozirgi zamon ta'rifiga ancha mos keladi: Tarbiya Pedagogiya, ya'ni bola tarbiyasining fani demakdur. Shu tariqa Turkiy guliston yoxud axloq asari ko'plab pedagoglar tavsiya va takliflariga binoan yaratildi. Asarga bo'lgan ehtiyojning kattaligi tufayli o'sha yillariyoq 2 marta - 1913 va 1917-yillarda bosmadan chiqdi. Bu asar, asosan, inson axloqi, ya'ni yaxshi va yomon xulqlar haqida fikr yuritadi. Asarning boshidayoq zamondoshlar e'tibori inson hayotida tarbiyaning buyuk ahamiyatiga jalb etilgan. Inson hech qachon yomon bo'lib tug'ilmaydi yoki yaxshi odamdangina yaxshi farzand yoki yomon odamdangina yomon odam tug'ilmaydi, farzandning barkamol inson bo'lib yetishuvida tarbiyaning ahamiyati buyukligi ta'kidlanadi. Farzand tarbiyasi shaxsiy masala emas, u jamiyat, davlat ahamiyatiga ega bo'lgan buyuk ijtimoiy ishdir. U shu darajada buyuk ishki, Vatan istiqboli ham, millat taqdiri ham tarbiya bilan bog'liq. Abdulla Avloniy so'zlari bilan aytganda, "Al-hosil, tarbiya bizlar uchun yo hayot - yo mamot, yo najot - yo halokat, yo saodat - yo falokat masalasidir. Rasuli akram nabiiyi muhtaram sallallohu alayhi vasallam afandimiz: "Insonlarning karami dinidadur, muruvvati aqlindatur, hasbi axloqindatur", demishlar". Abdulla Avloniy inson tarbiyasini bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lgan uch yo'nalishga bo'ladi: badan tarbiyasi, fikr tarbiyasi va axloq tarbiyasi. Xalqimiz "sog' tanda - sog' aql" deganidek, inson uchun avvalo badan (tan) salomat bo'lmog'i zarur, badan sog' bo'lgandagina inson uchun zarur bo'lgan boshqa amallarni singdirish mumkin. Buning uchun inson badanini ichkilik, ko'knor, nasha kabi bevaqt zalolatga, tubanlikka eltuvchi, salomatlikka zarar, "ba' zisi harom, ba' zisi makruh" narsalardan asrashi kerak. Bu esa, A. Avloniy yozishicha, fikr tarbiyasi uchun zamin yaratadi. Fikr tarbiyasi farzandni komil inson darajasiga ko'tarishda muhim omil hisoblanadi. Bu vazifani amalga oshirishda asosiy mas'uliyat o'qituvchi zimmasiga tushadi. Chunki muallim dars jarayonida o'quvchilarni fikrlashga, har qanday voqea-hodisaning mohiyatini chuqur idrok qilishga o'rgatadi. Bu o'rinda Abdulla Avloniy ta'lim va tarbiya birligiga alohida ahamiyat beradi. Inson aqliy faoliyatining ifodasi bo'lmish fikr tarbiyasi orqaligina katta sharafga, barkamollikka erishadi, bu o'rinda o'qituvchining fikrlash doirasining kengligi, bilim saviyasining har jihatdan yuksakligi o'quvchilar tarbiyasida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Fikrlash qobiliyatini rivojlantirish aql bilan ish tutishga olib keladi: o'quvchilarni yaxshi xulqlar bilan yomon xulqlarni farqlashga,

komil inson uchun zarur bo'lgan yaxshi xulqlarni egallashga, insonni zalolatga yetaklovchi yomon xulqlardan uzoq bo'lishga o'rgatadi. Mutafakkir Abdulla Avloniy asarning “Yaxshi xulqlar” bobida diyonat, islomiyat, nazofat, qanoat, shijoat, sabr, intizom, vijdon, vatanni sevmok, haqqoniyat, iffat, hifzi lison, sadoqat kabi insoniy fazilatlar haqida atroflicha fikr yuritadi, o'z qarashlarini dalillash uchun Qur'oni karim oyatlaridan, Hadisi sharif da'vatlaridan namunalar, ulug' mutafakkirlar Aflotun, Arastu, Suqrot, Ibn Sino, Mavlono Rumi, Shayx Sa'diy, Alisher Navoiy, Bedil fikrlaridan namunalar keltiradi. Jadidchilik harakati namoyandalari ham Yevropa ma'rifatparvarlari kabi ilm-ma'rifatni, zamonaviy taraqqiyotni bayroq qilib ko'tardilar, taraqqiyotga to'g'anoq bo'layotgan, Qur'oni karim sura va oyatlarini, Hadisi sharif da'vatlarini o'z manfaatlarini yo'lida buzib talqin qiluvchi mutaassib ulamolarga, qadimchilarga qarshi keskin kurash olib bordilar. Shuni ham unutmaslik kerakki, o'zbek jadid ma'rifatparvarlarini Yevropa ma'rifatparvarlaridan ajratib turadigan asosiy jihat shundaki, ularning faoliyati zaminida millatni Rusiya mustamlakasi zulmidan ozod etish, istiqloq, mustaqillik g'oyasi yetakchilik qilar, jadid mutafakkirlari olib borgan faoliyat oq va qizil mustamlakachilarga birdek ma'qul emas edi. Shuning uchun ham ular bir umr ta'qib, tazyiq ostida faoliyat ko'rsatdi va oxir oqibatda qirib tashlandilar. Avloniy pedagogik qarashlarida aql va ilmning yuksak darajada ulug'lanishi bevosita insonni ulug'lash bilan uzviy bog'lanadi. Chunki Ollah insonni barcha mavjudotlardan, maxluqotlardan ulug' qilib yaratdi. Unga ikki dunyo saodati(saodati dorayn)ga erishishdek buyuk maqsad uchun Aql berdi. Inson shu Aql yordamida ilm-ma'rifatni, taraqqiyotni egallaydi, dunyoni boshqaradi. Mana, Abdulla Avloniyning Aqlga bergan ta'rifi: “Aql insonlarning piri komili, murshidi yagonasidir. Janobi Haq insonni hayvondan so'z va aql ila ayirmishdur. Rasuli akram nabiiyi muhtaram afandimiz: “Ey insonlar! Aqlingizga tavoze' qilingiz. Siz janobi Haq buyurgan va qaytargan narsalarni aqlingiz ila bilursiz”, - demishlar”. A. Avloniy inson salomatligi to'g'risida fikr yuritarkan, uning asosiy omillaridan biri – tozalik haqida alohida bob ajratadi. “Nazofat” deb nomlanuvchi bobda odamni xalq o'rtasida, hatto Ollah qoshida sevimli qiladigan vosita pokizalik, nazofatdir. Inson nafaqat o'z badanini, kiyim-kechagini, shu bilan birga, yashab turgan joyini, muhitini, shahrini, Vatani pokiza saqlashi kerak. Atrof-muhitning nopokligi turli-tuman kasalliklarning paydo bo'lishiga sabab bo'ladi. Ifloslik, nopoklik balosidan poklik, nazofat davosi bilan qutulish kerakligini alohida ta'kidlaydi. Avloniy tashkil etgan maktablar va darsliklar. «Birinchi muallim» va «Ikkinchi muallim» asarlarining tahlili. «Turkiy guliston yohud axloq» asarida komil inson tarbiyasiga oid g'oyalar. Abdulla Avloniy 1878-yil 12-iyulda Toshkent shahrida o'qituvchi oilasida dunyoga keldi. U dastlab eski usul maktabida, so'ng madrasada tahsil oldi. Navoiy, Fuzuliy, Sa'diy va Hofizning boy ijodiy merosini ishtiyoq bilan o'rgandi. Mumtoz adabiyot bilan oshnolik uning adib sifatida shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatdi. Abdulla Avloniy 20 yillarda

ilmiy ish bilan ham shug'ullanadi, 1930-yilda O' rta Osiyo Davlat universiteti (SAGU) ning professori qilib tasdiqlanadi. U ilmiy xodimlar seksiyasida, O'zdnashrda, Respublika fan va texnologiya qo'mitasida, Davlat ilmiy kengashida mas' ul vazifalarda ishlaydi. A. Avloniy tashkil etgan gruppada «Turon»da sahnalashtirilgan birinchi asar Behbudiyning «Padarkush» asaridir. Behbudiy barcha maqsadlarini faqat ma' rifat orqali amalga oshirishni ko'zlardi. U ta' lim-tarbiya xususidagi o'z g'oyalarini amalga oshirishning bosh yo'li sifatida yangi maktablar ochish, unda yoshlarni diniy ilmlar bilan birga, aniq fanlarni ham o'qitish, Yevropacha ta' lim-tarbiyani Turkiston mamlakatlarida keng ko'lamda joriy etishni targ'ib etadi, mahalliy aholini ilm-ma' rifatga da' vat etadi. Mustamlakachilik, zulmat, jaholat va qoloqlikka qarshi kurashda u faqat ilm -m a' rifatga suyanadi, kuch-qobiliyatini maktab, maorif, diniy, tabiiy ilm va ma' rifatni rivojlantirishga qaratadi. 1912-yilda yozilgan «Padarkush» sahna asarida Behbudiy ilm, m a' rifat, maorif va umuman, xalq ta' limi va ilmiy zamanga ega bo'lgan pedagogik masalalarni keskin qo'ygan. Jumladan, asarda maktab va oilaning tarbiya sohasidagi talablari bir xil bo'lmasa, ota-onalar bolasini boshqa tomonga tortadigan bo'lsa, bola tarbiyasi tamoman izdan chiqadi degan axloqiy tushunchani ilgari suriladi. «Padarkush» asos-e' tibi bilan pedagogik qarashlarning badiiy ifodasi bo'lib, unda mustamlaka Turkistonidagi tarixiy sharoitning mahalliy aholi hayotiga, yoshlar tarbiyasiga ko'rsatayotgan salbiy ta' siri masalalari ham aks etgan. Bu bizga Behbudiyning pedagogik qarashlari hamisha ijtimoiy hayotdagi eng muhim va murakkab muammolar bilan, o'z davri siyosati bilan bog'lanib ketganligini ko'rsatadi. Zotan, ta' lim-tarbiya, pedagogika, awalo xalqlar taqdiri, istiqboli xaqidagi fan sifatida hamisha siyosat bilan uzviy boqlikligi ma' lum. O'zbekiston mustaqilligining dastlabki yillaridan boshlab mamlakatda yoshlarni har tomonlama barkamol etib tarbiyalash borasida islohotlar hayotning barcha sohalari bilan uzviy bog' liq holda amalga oshirilmoqda. Yoshlarimizning barkamol bo'lib etishishida mahalla, oila jamoat tashkilotlari va ta' lim muassasalari alohida o'rin egallaydi. Kelajak avlod haqida qayg'urish, sog'lom, barkamol insonni voyaga etkazishga intilish halqimizga xos milliy hususiyatlardandir. Darhaqiqat, barkamol avlod dastlab oilada vujudga keladi, oila muhitida yaxshi yoki yomon insonlar bo'lib voyaga etadi. Oilaviy ma' naviyatni yuksaltirishga shaxs sifatida xar bir oila a' zolarining muayyan ma' naviy dunyoga ega bo'lishi ular o'rtasidagi munosabatlar asosida vujudga keladi. Oilada ota va onaning ma' naviy fazilatlarini er-xotinlik munosabatlarining sharqona an' analari insoniylik va axloqiylik darajasini belgilab beradi. Oila ma' naviy olami o'zaro hurmat, qadrlash, hamkorlik, murosasozlik, mehribonlik, rahmdillik, mehr-oqibat, sabr-bardoshlilik, insonsevarlik, olijanoblik, kattalarga hurmat, kichiklarga izzat kabi ma' naviy qadriyatlarni o'zida mujassamlashtirishi muhimdir. Bunday qadriyatlarning oilada e' zozlanishi, bunga amal qilinishi oilada shunday ma' naviy muhitni yaratadi. Bu esa o'sib kelayotgan

avlod qalbi va ongi shakllanishida o‘ta muhimdir. Shu asosda har bir oila a’ zosining iste’ dodi va salohiyati to‘la ro‘yobga chiqishi uchun sharoit yaratiladi. Natijada oila ma’naviyat maskani sifatida shakllanib boradi. Oila tarbiyasi – bu umuminsoniy jarayonning shunday bosqichidirki, keyinchalik butun umri davomida oladigan ma’rifat va hayot saboqlari uchun asos, zamin poydevor vazifasini o‘taydi. Har bir ota-ona o‘z burchlarini anglagan holda oilani mustahkamligini ta’minlaydigan hamma xususiyatga to‘liq rioya qilishga harakat qilishi, uning vazifa va maqsadlarini tushunishi shart. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoevning “Kamolot” yoshlar ijtimoiy harakatining IV qurultoyidagi nutqida ta’kidlaganidek, “Bugungi kunda yurtimizda tobora keng tarqalib borayotgan. “O‘z bolangni o‘zing asra” degan da’vat faqat quruq shior bo‘lib qolmasdan, har bir ota-ona, har bir fuqaroning qalbiga chuqur kirib borishi amaliy harakatga aylanishi zarur. Buning uchun bu masalani, ya’ni ota-onalarning farzandlar tarbiyasi uchun mas’uliyatini va burchini huquqiy asosda mustahkamlab qo‘yish vaqti keldi, deb o‘ylayman”. Haqiqatan ham har bir ota-ona o‘z farzandining tarbiyasi uchun javobgar hisoblanadi. Farzandlarimizning tarbiyalashning muhim shartlari oilalarning mustahkam, ma’naviy sog‘lom asosda qurilganligi, ayniqsa, ota-onaning o‘zi tarbiyalangan bo‘lishidir. Ota-onalar farzandining bugungi muallimi hisoblanadi. Chunki farzandga til o‘rganish, kitob o‘qishga qiziqtirishi aynan oiladan boshlanadi. Hozirgi kunda farzandlarimizning har qanday insoniylikdan yiroqlashtiradigan illatlardan asrash uchun ularni ilm olishga, kitob o‘qishga qiziqtirish bilish lozim. Farzandni tarbiyasida har bir ota-ona o‘z mas’uliyatini har bir daqiqa his qilib yashashi lozim. Oilada sog‘lom muhit mavjud bo‘lgandagina, ularda har tomonlama sog‘lom, barkamol inson shakllanadi. Yoshlar tarbiyasi xususan jismonan baquvvat, aqlan sog‘lom, umuminsoniy madaniyat, darajasi yuqori, zamonaviy bilim va kasbga ega bo‘lgan kelajak avlodni voyaga etkazishda oila ma’naviyatining tutgan o‘rni alohidadir. Oila tarbiyasi bo‘yicha Buyuk mutafakkirlarimiz asarlarida, muqaddas kitoblarimizda o‘ziga xos fikr-mulohazalar bildirgani diqqatga sazovordir. Jumladan, islom ta’limotida farzand tarbiyasi haqida quyidagicha ta’kidlanadi: “Islomda tarbiya ta’limdan ko‘ra ustunroq va keng qamrovlidir. Chunki tarbiya bolani uyida, ko‘chada, maktabda o‘zini tuta bilish odoblarini, aql bilan ish yuritib, jismini, nafsini o‘ziga bo‘ysundirishdek og‘ir ishni yo‘lga qo‘ydi. Tarbiyaning asosi oila muhitidir. Bola uyda nimani ko‘rsa, shunga tahlid qilib o‘sadi. Oilada ota olijanob keng fe’l, bosiq, mulohazali va ozgina siyosatliroq bo‘lishi, ona esa mehribon, rahmli, bolalarini behuda qarg‘amaydigan va muloyim bo‘lmog‘i lozim.

Xulosa:

Farzandlarimizni sog‘lom e’tiqodli, jismonan baquvvat qilib tarbiyalash ham ota-ona zimmasiga yuklangan. Rasululloh sallallohu alayhi vassalam “Farzandlaringizga suvda suzishni, kamondan otishni, nayza uloqtirishni, otda

choptirishni o‘rgatinglar” deb farzandlaringizni chaqqon, sog‘lom, baquvvat, ziyrak qilib tarbiyalashga ummatni targ‘ib qildilar” .(Termiziy va Abu Dovud rivoyatlari). Zeroki sog‘lom va baquvvat farzand hamma joyda ham o‘z yurtiga naf keltiradi. Oilada ayniqsa, qiz bola tarbiyasiga e‘tibor berish asosiy o‘rin egallaydi. Qiz bolani erta turmushga bermaslik, ularni ilm-hunar o‘rganishga yo‘naltirish ham ota-onaning vazifasi hisoblanadi. Bu borada davlatimiz tomonidan bir qancha sharoitlar yaratib berilgan va bundan keyin bu masalaga kengroq e‘tibor berish borasida bir qancha vazifalar belgilab qo‘yildi. Jumladan, Prezidentimiz Shavkat Mirziyoev “ Kamolot” yoshlar ijtimoiy harakatining IV qurultoyiga so‘zlagan nutqida “ Qizlarimizning huquq va manfaatlarini himoya qilish, iste‘dod va qobiliyatini yuzaga chiqarish ular orasida haqiqiy etakchilarni tarbiyalash ishlarini yanada kuchaytirish kerak” deb ta‘kidlab o‘tdilar. Shunday ekan, qiz bolaga eng qimmatli an‘analari halollik, rostgo‘ylik, or-nomus, sharm-hayo, mehnatsevarlik kabi insoniy fazilatlar dastlab oila davrasida shakllanadi. Oilaning har bir a‘zosi millatning davomiyligini saqlovchi milliy va umuminsoniy qadriyatlarning rivojini ta‘minlovchi, ma‘naviy va jismoniy barkamol avlodni dunyoga keltirib tarbiyalovchi muqaddas makon ma‘naviyat maskanidir. Insonning shaxs bo‘lib shakllanishida, hayotda o‘z o‘rnini topish, el-yurt ichida izzat-hurmatga sazovor bo‘lishida oila asosiy poydevor hisoblanadi. Oila hayotning abadiyligini davomiyligini taminlaydigan, muqaddas urf-odatlarimizni saqlaydigan, shu bilan birga kelajak nasllarni qanday inson bo‘lib etishishiga bevosita ta‘sir ko‘rsatadigan tarbiya o‘chog‘idir. Ma‘naviy-ma‘rifiy ishlar samaradorligini oshirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida. Mamlakatimizda ma‘naviy-ma‘rifiy ishlarni tizimli tashkil etish, bu borada amalga oshirilayotgan chora-tadbirlarning samaradorligini oshirish, aholi, ayniqsa yoshlarning intellektual salohiyati, ongu tafakkuri va dunyoqarashini yuksaltirish, mafkuraviy immunitetini mustahkamlash, vatanparvarlik, xalqqa muhabbat va sadoqat tuyg‘usi bilan yashaydigan barkamol avlodni tarbiyalashga alohida e‘tibor qaratilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. To‘xliyev B, Shamsiyeva M, Ziyodova T. O‘zbek tili o‘qitish metodikasi. - Toshkent: O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti.[1]
2. Abdulla Avloniy. Turkiy guliston, yoxud axloq. Toshkent-2008.[2]
3. Mustaqillik davri adabiyoti. Toshkent-2018[3]
4. Ma‘naviyat yulduzlari. - Toshkent. Abdulla Qodiriy nomidagi Milliy meros nashriyoti Uy. 1999 yil.[4]
5. Milliy uyg‘onish va o‘zbek tili masalalari filologiya. - Toshkent. Universitet. 1993 yil.[5]